

KAROLINA BIELENIN-LENCZOWSKA
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Warszawski

TADEUSZ CZEKALSKI
Instytut Historii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

REFLEKSJA NAD ZJAWISKIEM MIGRACJI NA PÓŁWYSPIE BAŁKAŃSKIM. PRZEGLĄD LITERATURY POLSKOJĘZYCZNEJ

Badania nad zjawiskiem migracji prowadzone są w Polsce przez przedstawicieli różnych nauk: historii, antropologii kulturowej, socjologii, nauk politycznych, pedagogiki czy demografii i geografii regionalnej. W niniejszym przeglądzie skupimy się na opisie prac polskojęzycznych dotyczących różnych zjawisk związanych z migracją w krajach Półwyspu Bałkańskiego w wieku XX i XXI.

Migracja nie wydaje się ważnym tematem badań polskich bałkanologów. Jest to zastanawiające, jeśli wziąć pod uwagę to, co pisze historyczka Maria Todorova w swoim klasycznym już dziele *Balkany wyobrażone*:

Najważniejsza część społecznego dziedzictwa osmańskiego dotyczy demografii. Mowa o zjawisku długofalowym i niemożliwym do zatrzymania czy cofnięcia, którego konsekwencje obserwujemy do dziś. Historia demograficzna imperium osmańskiego obejmuje cały szereg zagadnień, z których najważniejsze to geograficzne przemieszczanie się ludności (kolonizacja, migracje), procesy demograficzne (przyrost naturalny, śmiertelność, liczba zawieranych małżeństw itp.) oraz inne typy ruchów ludności (zmiany w strukturze wyznaniowej, ruchliwość społeczna itp.) (Todorova 2008: 372).

Dwudziesty wiek to czas przede wszystkim migracji zarobkowych (w latach 60. Jugosławia podpisała z Niemcami umowę o sprowadzeniu robotników gościnnie, tzw. *gastarbeiterów*), ale także politycznych (uchodźcy z Grecji po zakończeniu wojny domowej w latach 40. czy z Jugosławii po jej krwawym rozpadzie). Temat ten pojawia się w pracach z zakresu różnych nauk, między innymi demografii i geografii.

Badania polskich historyków zajmujących się Bałkanami w zdecydowanej większości koncentrują się na historii politycznej lub na historii gospodarczej postrzeganej w skali makro, co powoduje, że zagadnienia z historii społecznej odgrywają rolę wyraźnie drugorzędną. Można to uzasadniać także oddaleniem regionu bałkańskiego od Polski, a w konsekwencji odmiennością – realną bądź zakładaną – doświadczeń społecznych. Istnieje jednak grupa historyków, która poprzez badania nad historią polityczną XX wieku zmierza nieuchronnie do kwestii odnoszących się do migracji – czy to w przypadku migracji jugosłowiańskich do RFN w latach 60., czy też „wielkiej wycieczki”, jak eufemistycznie określano wymuszone migracje Turków bułgarskich w latach 80. Z innej perspektywy wątek migracji bałkańskich, tym razem „na Bałkany”, stał się przedmiotem badań historyków zajmujących się migracjami Polaków i tworzeniem środowisk polonijnych.

Dość obszerną bibliografię tekstów poświęconych Polakom migrującym na Bałkany zawdzięczamy kilku zaledwie autorom, którzy ten wątek uczynili jednym z najistotniejszych w swojej pracy naukowej. Migracją uwarunkowaną w większości przypadków politycznie można by określić polską obecność w Bułgarii, sięgającą XIX wieku i początków budowania nowożytnego państwa bułgarskiego. Jej losy śledził w swoich pracach Zbigniew Klejn, początkowo jako dziennikarz, a z czasem jako historyk i autor fundamentalnego dzieła poświęconego Polakom w Bułgarii (Klejn 1999, 2001; zob. też Pilch 1984: 281). Kontynuatorek badań Klejna nad bułgarską Polonią była Urszula Kaczmarek. Jej prace, wydawane od końca lat 80., dotyczyły kolejnej fali polskiej emigracji, kształtującej się w latach 80. XX wieku, z uwagi na jej charakter określanej często pojęciem „emigracji serca” (Kaczmarek 1991, 1993).

Do tradycji XIX-wiecznych nawiązywały środowiska polonijne w byłej Jugosławii. Kształtowanie się tej społeczności doczekało się w 1983 roku obszernego opracowania Janusza Albina (Albin 1983). W tej samej dekadzie uwagę badaczy przykuwała kwestia repatriacji „polskich Jugosłowian” i osiedlenia ich w rejonie Bolesławca. Oprócz licznych artykułów publicystycznych warto też zauważyć prace Tadeusza Bugaja i Czesława Buczka, poświęcone środowisku reemigrantów (Bugaj 1982-1983; Buczek 1983).

Spśród polskich społeczności zamieszkujących pod koniec lat 80. XX wieku Bałkany wyróżniała się, tak pod względem liczebności, jak i stopnia zorganizowania, Polonia grecka. Z uwagi na to, iż polscy emigranci pod Akropolem stanowili przykład typowej migracji zarobkowej z kraju komunistycznego, temat ten nie był podnoszony do 1989 roku, kiedy zajął się nim Zbigniew Ruta (Ruta 1989). Jednak kluczowe znaczenie w badaniach nad tym środowiskiem, tworzeniem przez nie ośrodków edukacyjnych i religijnych, a także jego aktywnością kulturalną odegrały prace Jacka Knopka. W pracy wydanej w 1997 roku autor poddał analizie współczesną Polonię grecką, ale także prześledził polską obecność w Grecji na przestrzeni kilkuset lat, zwracając uwagę na mało znany epi-

zod migracji polskich górników do Grecji w okresie międzywojennym (Knopek 1997). Wśród polskich publikacji poświęconych obecności Polaków w Grecji, bardziej jako konsekwencji podróży niż migracji, warto wspomnieć pracę warszawskiego historyka i filologa Przemysława Kordosa (2009).

Omawiając wątki polskie w badaniach nad migracjami bałkańskimi, nie można pominąć kwestii migracji grecko-macedońskich, będących konsekwencją wojny domowej w Grecji. O bałkańskich uchodźcach przybywających do Polski pisali Mieczysław Wojecki, Jacek Knopek i Artur Patek (Wojecki 1989; Knopek 1994; Patek 2005). Ciekawymi przyczynkami do badań nad społecznością emigrantów bałkańskich są opublikowane niedawno artykuły Patryka Pleskota i Jarosława Syrnyka (Pleskot 2004: 73-74; Syrnyk 2009). Artykuł Pleskota dotyczy, co prawda, licznej, wielonarodowościowej grupy studentów, ale dominowali w niej liczebnie przybysze z Albanii i Bułgarii, a także emigranci greccy.

Autorzy klasycznych syntez poświęconych Bałkanom – Barbara Jelavich i George Castellan za kluczowe w dziejach dwudziestowiecznych Bałkanów uznają migracje transoceaniczne, traktowane jako czynnik generujący procesy modernizacyjne (Castellan 1991; Jelavich 2005: 405, 430). Dotyczy to szczególnie społeczeństwa greckiego, które jako pierwsze doświadczyło tego typu emigracji masowej, jak również musiało zmierzyć się z problemem reemigracji z kontynentu amerykańskiego (Brzeziński 2002: 95; Głąbicka 2002; Czekalski 2007: 76-81). Znacznie skromniejsza pod względem liczebnym, ale odgrywająca istotną rolę w formowaniu się nowoczesnego narodu była migracja Albańczyków na kontynent amerykański (Czekalski 1998: 18-23). Problematyka migracji transoceanicznych znalazła interesujące rozwinięcie w pracach poświęconych tematyce organizacji wspólnot wyznaniowych przez emigrantów (Czekalski 1996: 89-92; Walaszek 2006).

Fascynującym przykładem przemian społecznych wywołanych przez czynnik migracyjny wydaje się Grecja w latach 20. XX wieku, do której w wyniku umowy z Turcją napłynęła milionowa rzesza uchodźców, identyfikujących się jako „Grecy”, ale różniących się od „starych” Greków obyczajami, religijnością, a także językiem. Problem migracji anatolijskich pojawia się w pracach badaczy zajmujących się przemianami społecznymi w Grecji (Brzeziński 2002: 90-93; Czekalski 2007: 59-76), jak również podejmujących problem mniejszości muzułmańskiej w tym kraju (Parzymies 2005: 38-39; Stawowy-Kawka 2006: 300-301).

Inny punkt odniesienia dla historyków badających migracje bałkańskie stanowi *casus* jugosłowiański. O jego wyjątkowości świadczy fakt, że w tym przypadku migracja dotyczyła mieszkańców państwa komunistycznego, które z reguły ograniczało do minimum wyjazdy zagranicze swoich obywateli. Czynnik migracyjny, jako kluczowy dla gospodarki jugosłowiańskiej, a pośrednio determinujący także zmiany polityczne, dostrzegała znakomita większość autorów, podejmujących kwestie przemian społeczno-gospodarczych w titoistowskiej Jugosławii. Szczególnie cenne wydają się prace Michała Zachariasa i Piotra Eber-

hardta, wpisujące migracje w szerszy kontekst polityczny i demograficzny (Zacharias 2004: 283-284, 378; Eberhardt 2005).

Cechę wyjątkowości można także odnieść do realiów Bułgarii, a zwłaszcza ostatniej dekady rządów komunistycznych. Eufemistyczne określenia „wielkiej wycieczki” czy „odrodzenia narodowego” miały przesłonić jedną z najbardziej ponurych kart w powojennej historii regionu, jaką była wymuszona emigracja Turków bułgarskich. Temat ten cieszy się sporym zainteresowaniem badaczy współczesnej Bułgarii, analizujących migrację Turków zarówno w kontekście polityki międzynarodowej, jak też kryzysu ustroju komunistycznego (Żmigrodzki 1998: 86-87; Gocłowski 2003; Klejn 2005: 171-174; Burakowski 2009: 325-326; Wódka 2009).

Konflikty w byłej Jugosławii, ich tło polityczne i kontekst międzynarodowy stały się wiodącym wątkiem w badaniach podejmujących próbę analizy przemian w okresie bałkańskiej transformacji. Zagadnienia migracyjne są rozpatrywane w kontekście konfliktów wyznaniowych (Parzymies 2005), ale także zmian demograficznych, generowanych przez migracje (Eberhardt 1992). Odrębnym i, jak można sądzić, perspektywnym kierunkiem badań są konsekwencje masowych migracji albańskich, które sprzyjają kreowaniu poczucia zagrożenia i generują nowe konflikty społeczne w krajach osiedlenia (Lazaridis, Romaniszyn 1997; Bonarek i in. 2005: 645; Czekalski 2006). Kwestię imigracji albańskiej jako czynnika tworzącego poczucie zagrożenia podejmuje wydany niedawno artykuł, analizujący specyficzne dla lat 90. przejawy albanofobii we Włoszech i w Grecji (Czekalski 2010).

Z dziedziny antropologii kulturowej warte odnotowania są dwa artykuły zamieszczone w książce *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii* (Bielenin-Lenczowska, red., 2009). Książka ta jest owocem trzyletnich badań terenowych w społeczności muzułmańskiej w zachodniej Macedonii. Ewa Pieszczyk (2009), w tekście zatytułowanym *Macedonio, gdzie są Twoje dzieci? – ponadpaństwowe elementy migracji z Centar Župy do Włoch*, wykorzystała teorię transnarodowości (termin *transnationalism* tłumaczy – słusznie, moim zdaniem, w tym kontekście – jako ponadpaństwowość). Pokazuje, jak migranci funkcjonują w obu krajach, Macedonii i Włoszech, oraz jak przenikają się wzajemnie pewne idee czy wzorce kulturowe. Natalia Koperkiewicz (2009), autorka artykułu *Oni nie są wariatami, tylko my ich nie rozumiemy*, skupiła się z kolei na migracji zarobkowej do Niemiec starszego pokolenia żupian. Wyjeżdżali oni bez rodziny i pracowali w bardzo trudnych warunkach. Teraz, gdy są już na emeryturze, nie mogą przyzwyczać się do nowego, innego stylu życia, a dokładniej – nie mogą znieść beczynności i rozrzutności. Dlatego, jak dowodzi Koperkiewicz, uważa się ich za dziwaków czy ludzi niespełna rozumu (*budala*).

W zachodniej Macedonii od kilku lat prowadzi również badania terenowe Karolina Bielenin-Lenczowska, która zajmuje się zjawiskiem migracji zarobko-

wej (*pečalba*) Macedońskich Muzułmanów (Torbeszów) z Macedonii do Włoch. W języku polskim zostały opublikowane dwa artykuły – pierwszy analizuje kwestię przekraczania granicy państwowej, drugi dotyczy prestiżu i przekazywania tradycji w kontekście wesel organizowanych przez migrantów w kraju pochodzenia (Bielenin-Lenczowska 2010a, 2010b).

Problematyka migracji bałkańskich pozostaje w Polsce nadal niedocenianym przedmiotem badań. Pozorna odmiennosc doświadczeń bałkańskich społeczeństw postkomunistycznych może rodzić wrażenie, że modele zachowań wobec imigrantów i kwestia ich asymilacji jest dość odległa od polskich doświadczeń. Sprzyja to klasycznym badaniom statystycznym czy też koncentrowaniu się na polskiej obecności na Bałkanach. Badania prowadzone we Włoszech czy Francji w środowiskach emigrantów bałkańskich, a także badania postaw wobec imigracji w interesujący sposób korespondują z powszechną w ostatnich latach obecnością wątków emigracyjnych w kulturze popularnej krajów bałkańskich.

LITERATURA

- Albin J.
1983 *Polacy w Jugosławii XIX-XX w.*, Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS.
- Bielenin-Lenczowska K. (red.)
2009 *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii – refleksje antropologiczne*, Warszawa: DiG.
2010a *Pojęcie granicy i jej przekraczania w kontekście migracji zarobkowych (pečalba) w Macedonii*, w: M. Zowczak (red.), *Na pograniczu „Nowej Europy”*. *Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*, Warszawa: DiG, s. 161-170.
2010b *Peczalbarskie wesele: prestiż, tradycja i rodzinne więzi w zachodniej Macedonii*, w: A. Małewska-Szałygin, M. Radkowska-Walkowicz (red.), *Antropolog wobec współczesności*, Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, s. 395-411.
- Bonarek J. i in.
2005 *Historia Grecji*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brzeziński A.
2002 *Grecja. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Buczek C.
1983 *Repatrianci z Jugosławii na Ziemi Bolesławickiej*, „Rocznik Dolnośląski” 8, s. 159-178.
- Bugaj T.
1982-1983 *Reemigracja ludności polskiej z Jugosławii i jej osiedlenie na Dolnym Śląsku (1946-1947)*, „Rocznik Jeleniogórski” 20, s. 63-91; 21, s. 83-126.

Burakowski A.

- 2009 *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*, w: A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, *1989 – Jesień Narodów*, Warszawa: Collegium Civitas, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo TRIO, s. 297-348.

Castellan G.

- 1991 *Histoire des Balkans (XIV-XX siècle)*, Paris: Fayard.

Czekalski T.

- 1996 *Zarys dziejów chrześcijaństwa albańskiego w latach 1912-1993*, Kraków: Nomos.
- 1998 *Albania w latach 1920-1924 – aparat państwowy i jego funkcjonowanie*, Katowice: Śląska Agencja Prasowa.
- 2006 *Północny Epir i Czamuria – współczesne oblicze sporu grecko-albańskiego*, w: A. Patek, W. Rojek (red.), *Naród – państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 305-314.
- 2007 *Pogrobowcy Wielkiej Idei. Przemiany społeczne w Grecji w latach 1923-1940*, Kraków: Historia Jagiellonica.
- 2010 *Szpony Czarnego Orła. Europejska albanofobia – przesłanki i ewolucja zjawiska*, w: D. Quirini-Popławska (red.), *Mare inclitum. Oddziaływanie cywilizacji śródziemnomorskiej*, Portolana. Studia Mediterranea, vol. 4, Kraków, s. 385-392.

Eberhardt P.

- 1992 *Problematyka ludnościowa Albanii*, „Czasopismo Geograficzne” 1, s. 115-118.
- 2005 *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Głąbicka K.

- 2002 *Emigracja grecka i społeczności imigranckie. Refleksje kulturowe*, w: J.E. Zamojski (red.), *Migracje – historia – kultura*, „Migracje i Społeczeństwo”, t. 7, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 93-101.

Gocłowski A.

- 2003 *Exodus bułgarskich muzułmanów do Turcji w 1989 roku jako zapowiedź zwichnięcia wpływów imperialnych ZSRR na Balkanach*, w: J.E. Zamojski (red.), *Upadek imperiów i rozwój migracji*, „Migracje i Społeczeństwo”, t. 8, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 93-101.

Jelavich B.

- 2005 *Historia Balkanów. Wiek XX*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kaczmarek U.

- 1991 *Aktywność kulturalno-oświatowa Polonii w Bułgarii, Czechosłowacji, Niemieckiej Republice Demokratycznej, Rumunii i na Węgrzech w latach 1945-1989*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- 1993 *Dzieje Polaków na ziemiach bułgarskich*, Poznań: Ars Nova.

Klejn Z.

- 1999 *Polskie ślady w budowie nowożytnej Bułgarii 1877-1914*, Łowicz: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna.

- 2001 *Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877-1914)*, „Balcanica Posnanensia. Acta et studia” 11/12, s. 113-120.
- 2005 *Bułgaria – szkice z dziejów najnowszych*, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Knopek J.
- 1994 *O osadnictwie Greków i Macedończyków na tzw. Ziemiach Odzyskanych po II wojnie światowej*, w: A. Chodubski (red.), *Przemiany społeczne, kwestie narodowościowe i polonijne*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 145-152.
- 1997 *Polacy w Grecji: historia i współczesność*, Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy.
- Koperkiewicz N.
- 2009 *Oni nie są wariatami, tylko my ich nie rozumiemy*, w: K. Bielenin-Lenczowska (red.), *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii – refleksje antropologiczne*, Warszawa: DiG, s. 89-101.
- Kordos P.
- 2009 *Dwudziestowieczna Grecja oczami polskich podróżników*, Warszawa: DiG.
- Lazaridis G., Romaniszyn K.
- 1997 *Albańscy i polscy nielegalni imigranci w Grecji: analiza porównawcza*, „Studia Polonijne” 18, s. 9-38.
- Parzymies A.
- 2005 *Muzułmanie w Grecji*, w: A. Parzymies (red.), *Muzułmanie w Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Dialog, s. 35-52.
- Patek A.
- 2005 *Ludność macedońska w Polsce – geneza i charakter*, w: I. Stawowy-Kawka (red.), *Miejsce Macedonii na Bałkanach*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 271-278.
- Pieszczuk E.
- 2009 *Macedonio, gdzie są Twoje dzieci? – ponadpaństwowe elementy migracji z Centar Župy do Włoch*, w: K. Bielenin-Lenczowska (red.), *Sąsiedztwo w obliczu konfliktu. Relacje społeczne i etniczne w zachodniej Macedonii – refleksje antropologiczne*, Warszawa: DiG, s. 117-130.
- Pilch A. (red.)
- 1984 *Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.)*, w: A. Pilch (red.), *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, Warszawa: PWN, s. 252-325.
- Pleskot P.
- 2004 *Życie codzienne zagranicznych studentów na polskich uczelniach w okresie stalinizmu*, „Przegląd Polonijny” 2, s. 72-82.
- Ruta Z.
- 1989 *Emigranci polscy w Grecji. Szkic problemu*, „Przegląd Polonijny” 1, s. 77-83.
- Stawowy-Kawka I.
- 2006 *Islam w Macedonii i Grecji – najważniejsze problemy*, w: A. Patek, W. Rojek (red.), *Naród – państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 300-306.

- Syrnyk J.
2009 *Rozpracowanie środowiska greckiego i macedońskiego na Dolnym Śląsku przez organy bezpieczeństwa w latach 1949-1989*, w: J. Syrnyk (red.), *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, s. 259-280.
- Todorova M.
2008 *Balkany wyobrażone*, przeł. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Walaszek A.
2006 *Słoweńscy wierni, duszpasterze i hierarchia kościelna: „sprawa” ks. Vitusa Hribara w Cleveland, Ohio*, „Przegląd Polonijny” 4, s. 5-22.
- Wojecki M.
1989 *Uchodźcy polityczni z Grecji w Polsce 1948-1975*, Jelenia Góra: Karkonoskie Towarzystwo Naukowe.
- Wódka J.
2009 *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie Zimnej Wojny*, „Dzieje Najnowsze” 2, s. 50-51.
- Zacharias M.
2004 *Komunizm – federacja – nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943-1991: powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Żmigrodzki M.
1998 *Przejawy dyskryminacji mniejszości narodowych i religijnych w Bułgarii*, w: A. Czarnocki (red.), *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 85-95.